

KELÂMİN YENİLENMESİNE MUHALEFET TARTIŞMALARI ÜZERİNE BİR TAHLİL*

Faruk SANCAR**
Muhammet Hanefi SULUOĞLU***

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 28 Haziran 2019, **Kabul Tarihi:** 26 Eylül 2019, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2019, **Atıf:** Sancar, Faruk., Suluoğlu, Muhammet Hanefi. “Kelâmın Yenilenmesine Muhalefet Tartışmaları Üzerine Bir Tahlil”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019): 589-614.

<https://doi.org/10.33415/daad.583999>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 28 June 2019, **Accepted:** 26 September 2019, **Published:** 30 September 2019, **Cite as:** Sancar, Faruk., Suluoğlu, Muhammet Hanefi. “An Analysis on The Discussions of Opposition to The Renovation of The Kalam”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 19/2 (September 2019): 589-614.

<https://doi.org/10.33415/daad.583999>

Öz

Osmanlı'nın son döneminde yaşanan gerilemenin neticesi olarak her alanda ıslahat ve arayışlar öne çıkmıştır. Bu yenilenme çabaları sadece siyasî ve iktisadî değil aynı zamanda bilim, felsefe ve düşünce sahasında da başlamıştır. Çünkü Batı'da değişen bilim ve felsefe, oryantalistlerin İslâm'a yönelik itham ve iddiaları ve Allah'ın varlığını inkâr eden fikir akımları özellikle kelâm ilminde yenilenmeyi gerekli kılmıştır. Dinî düşüncenin merkezinde kelâm ilmi yer aldığı için son şeyhülislâmlardan Mûsâ Kâzım Efendi de kelâm kitaplarının çağın ihtiyaçlarına göre

* Bu çalışma, Muhammet Hanefi SULUOĞLU'nun hazırladığı “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kelâm İlminde Yenilenme Girişimleri” adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm Ana Bilim Dalı, faruk.sancar@omu.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-5365-9891>.

*** Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm Ana Bilim Dalı, mhanefi.suluoglu@erdogan.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-1195-9343>.

yenilenmesini talep etmiştir. Esasen âlimlerin ve münevverlerin kahir ekseriyeti mevcut durumun sürdürülemeyeceği ve kelâm ilminin yenilenmesi gerektiğine neredeyse “icmâ” etmiştir. Ancak Hüseyin Kâzım Kadri ve Besim Atalay kelâm ilminin yenilenmesine eserlerinde sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Fakat onların muhalefeti kelâmın yenilenmesinden ziyade kelâm ilmine toptan bir itirazdır. Bunun yanında kelâmın yenilenmesine karşı olduğu iddia edilen Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ise yenilenme karşıtı değil, bizzat taraftardır. Ayrıca Mustafa Asım da kelâmda yenilenmenin gerekliliğini savunmuştur. Ancak son iki müellifin yenilenme talepleri muhafazakâr bir yenilenme olarak değerlendirilebilir. İşte bu makalede yukarıda zikredilen isimlerin kelâmın yenilenmesine dair yaklaşımları ve onlara dair bir takım iddialar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yeni İlm-i Kelâm, Hüseyin Kazım Kadri, Besim Atalay, Mustafa Sabri Efendi, Mustafa Asım.

An Analysis on The Discussions of Opposition to The Renovation of The Kalam

Abstract

As a result of the regression experienced in the last period of the Ottoman Empire, reform and approaches in every field came to the fore. These renovation efforts began not only in political and economic terms, but also in the field of science, philosophy and thought. Because science and philosophy that changed in the West, the accusations and the claims toward Islam of the Orientalists and movements of thought that denies the existence of God necessitated renovation, especially in kalam. Since science of kalam were at the center of religious thought, Musa Kazım Efendi, who is one of the last shaykh al-Islam, demanded that books of kalam should be renewed according to the needs of the era. Essentially, the overwhelming majority of scholars and intellectuals reached a consensus almost that the current situation couldn't be sustained and the kalam needed to be renovation. However, Hüseyin Kâzım Kadri and Besim Atalay strongly opposed the renovation of kalam in their works. Nevertheless, their opposition is a total objection to kalam rather than the renovation of kalam. In addition to this, Mustafa Sabri Efendi the shaykh al-Islam, who is claimed to be against the renovation of kalam, is not an anti-renovation but a proponent. In addition, Mustafa Asım claimed the necessity of renovation of kalam. However, the renovation demands of the last two authors can be regarded as a conservative renovation. In this article, the approaches of the scholars about the renovation of the kalam and some claims about them are discussed.

Keywords: New Science of Kalam, Hüseyin Kazım Kadri, Besim Atalay, Mustafa Sabri Efendi, Mustafa Asım.

Giriş

XIX. asır, Müslümanların kendilerini çok boyutlu ve büyük bir krizin içinde buldukları bir zamana tekabül etmektedir. Zira karşılaşılan sorunlar sadece politik ve ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve inançla ilgili bir mahiyete sahiptir. İslâm âleminin farklı bölgelerinde yaşanan sorunların gecikmeli olarak Osmanlı-Türkiye

coğrafyasına taşınmış olması, söz konusu krizin boyutlarını göstermesi bakımından da kayda değerdir.

Osmanlı bürokrasisinin XVII. asırdan itibaren, ortaya çıkan iktisadî ve idarî sorunları düzeltmek için çeşitli reform çabalarına giriştiği bilinmektedir. Tanzimat, ıslahat, tecdid gibi isimler altında sürdürülen bu çabalar çoğunlukla iktisadî ve askerî bir mahiyete sahipti. Hatta denilebilir ki bu arayışlar, bir bakıma savaşlarda ortaya çıkan mağlubiyetlerin sorumlusu olarak görülen askerî kurumların ve sistemin yenilenmesinden ibaretti. Diğer bir ifadeyle bu çabalar savaş endüstrisini daha iyi bir noktaya getirecek sıçramanın sağlanması noktasını aşmıyordu. Ne var ki getirilen çözümlerin yetersiz kalması, sorunun sadece ekonomik, askerî veya idarî bir kriz olmadığını aynı zamanda entelektüel bir sorunla da karşı karşıya bulunduğunu gösteriyordu. İşte bu durum kültür ve inanç sahasının yeniden düşünülmesini mecburî kılmış ve dolayısıyla da dinî bir müfredata sahip olan medreselerin reforme edilmesi ve yerleşik dinî düşüncenin sorgulanması gibi önemli meseleleri gündeme taşımıştır.¹ Bu çerçevede kelâm ilminin, müfredatın bir parçasını oluşturması ve *usûlü'd-dîn* olması itibariyle yenilenmenin sınırlarını belirleyiciliği, diğer bir ifadeyle paradigmatik özelliği onu ister istemez tartışmaların odağına yerleştirmiştir. Dolayısıyla bütün yenilenme ve ıslahat arayışlarının kelâm ilmiyle doğrudan veya dolaylı bir ilişkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı'nın son döneminde başlayıp Cumhuriyet ile devam eden süreçte kelâma dair sürdürülen yenilenme girişimleri kelâm ilminin bu özelliğinden bağımsız değerlendirilemez. İşte bu sebeplerden ötürü kelâm ilminde yenilenme girişimleri başlamış ve yenilenmeye dair birçok farklı tavır ortaya çıkmıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde birçok sebeple dinî ve felsefî düşünceleri yenileme arayışları başlamıştı. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin 1908 yılında verdiği bir konferansta konuyu en üst düzeyde dile getirmesi, meselenin hem âciliyetini hem de önemini ortaya koymuştur. Zira Mûsâ Kâzım'ın "ıslâh-ı medâris ve

¹ Medreselerin ıslahı için meşihat tarafından *Islah-ı Medaris Komisyonu* oluşturulmuş olması ve raporlar yayınlanması bu minvaldeki çalışmaların ciddiyetini göstermektedir. Raporla Padişah III. Selim'den itibaren sürekli ve tedrici olarak askeri, idari ve hukuki alanlarda yenilikler yapıldığı ancak bunların istenilen başarıyı veremediği belirtilir. Devamında çağın ihtiyaçları için yapılması gerekenleri izah edilir. Geniş bilgi için bkz. Eşref Efendizâde Şevketî, *Medaris-i İslâmiyye Islahat Programı*, (İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329), 1.

kütüb-i kelâmiyyenin ihtiyâcât-ı asra göre hazırlanmasını” talep etmesi ve mevcut kelâm birikiminin toplumun sorunlarını çözmede yetersiz kaldığını ileri sürmesi tartışmanın fitilini ateşlemiştir.² Aslında Mûsâ Kâzım Efendi’nin bu tespiti, Batı’da değişen bilim-felsefenin ve bunların sonucu olarak ortaya çıkan inkârcı akımların Osmanlı kültür iklimine taşınmasına karşı gösterilen bir reaksiyon olarak da okunabilir. Bu süreçte Osmanlı münevverleri bir taraftan politik ve iktisadî çöküşe karşı çözüm arayışına girmişken diğer taraftan Batı’da ortaya çıkan inkârcı akımlar karşısında kelâmın yenilenmesi gerektiği fikrini dillendirmiştir. Özellikle inkârcı akımların Osmanlı’ya intikalinin yenilenme çabalarının temel gerekçesini oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bütün bunların yanında varlığını iyiden iyiye hissettirmeye başlayan oryantalist saldırılara, özellikle de İslâm’ı ve Hz. Peygamber’i hedef alan iddia ve propaganda faaliyetlerine karşı cevap verme arzusu, kelâmi arayışların hem yönünü hem de muhtevasını şekillendirmiştir.

592 | db

Ulemâ nezdinde XIX. asrın sonlarına doğru kelâm ilminin yenilenmesinin zaruret olduğuna dair yaygın bir kanaatin bulunduğu matbuat âleminde de anlaşılabilir. Zira dönemin önemli dergilerinde kaleme alınan makalelerde bilhassa kelâmla iştiğal eden aydınların kelâmın günün ihtiyaçlarına cevap veremediğini iddia edip, güncellenmesini ısrarla dillendirdiklerini görmek mümkündür. Aslında bu tecdit ve ihya düşüncesi sadece kelâm ilmi için değil, devlet ve toplumun tüm katmanları için talep edilmektedir. Bir başka ifadeyle çağın ihtiyaçlarına göre eski düzenin devamının mümkün olmadığı ve her şeyin yeniden düşünülmesi gerektiğine dair, münevverlerin neredeyse “icma ettiği” söylenebilir. Bu minvalde kelâm ilminin yenilenmesi girişimleri ekseninde birçok farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Çoğu âlim, kelâm ilmindeki yenilenmenin, bu ilmin “İslâm düşüncesinde fonksiyonuna” benzer şekilde olması gerektiğini öne sürmüştür. Bazıları ise “dinde reform” olarak tanımlanabilecek derecede aşırı bir yenilenme talebinde bulunmuş; kimileri ise kelâmın yenilenmesine itiraz etmiştir. Ancak söz konusu itirazlar kelâmın yenilenmesinden ziyade bizzat kelâm ilmine yönelik olmuştur.

² 1910 yılında Şehzadebaşı Kulübünde verdiği konferansta dile getirdiği talepler makale olarak dönemin meşhur dergisinde yayınlanmıştır. Musa Kâzım, “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve Te’lîfi, Beyne’l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifinin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın Islahı”, *Sırât-ı Müstakîm*, 2/52, (1327), 403; Ayrıca bkz. Musa Kâzım, *Külliyat*, sad. Ferhat Koca, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 351-355.

Kelâm ilmine bütünüyle karşı olan münevverler, kelâmın XX. asrın ihtiyacına cevap vermediği gibi, bu ilminin İslâm tarihinde faydadan çok zarar getirdiği, bidat fırkaları ortaya çıkardığı, tefrikaya sebep olduğu ve İslâma aykırı düşünceleri Müslümanların gündemine taşıdığı gibi birtakım iddialar ileri sürmüşlerdir. Bundan dolayı söz konusu aydınlar göre kelâmın geçmişte olduğu gibi bugün için de bir faydası ve işlevselliği bulunmamaktadır. Çünkü tarihte İslâm'a zararlı olan bir disiplinin geçmişte olduğu gibi bugün için de Müslümanlara fayda vermesinden bahsedilemez. Söz konusu görüşleri savunan ve tarihte benzerlerine rastlanan kelâm karşıtı ve tenkitçileri gibi bugün de kelâm ilmine ve aynı zamanda yenilenmesine karşı çıkanların başında Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934) ve Besim Atalay (1882-1965) gelmektedir. İşte makalede öncelikle bu iki zatın düşünceleri ele alınacaktır.³ Ayrıca kelâm ilmine ve yenilenmesine karşı olmayıp muhafazakâr addedilebilecek bir yenilenme düşüncesinde olan Mustafa Asım (1859-1943) ve Mustafa Sabri Efendi'nin (1869-1954) görüşlerine de değinilecektir. Zira bu makale, aslında kelâmın yenilenmesine dair bir itirazın olmadığı varsayımından yola çıkmaktadır. Mustafa Sabri hakkındaki kelâmın yenilenmesine karşı olduğuna dair iddiaların açıklığa kavuşturulması ve her ikisinin de yenilenme karşıtı olmaları bir yana, yaklaşımlarının en fazla "muhafazakâr" bir yenilenme savunucuları olarak değerlendirilebileceği kanaatinden ötürü Mustafa Asım ve Mustafa Sabri burada ele alınmıştır.

Çalışmada ele alınan kişilerden bazıları hakkında bir takım çalışmalar olmakla birlikte konuyu bütüncül olarak ele alan bir makaleye rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu makalede mezkûr dönemde kelâmı yenileme girişimlerine muhalefetin veya itiraz edenlerin olup olmadığı veyahut da muhalefet edenlerin neye karşı oldukları tartışılacaktır. Bu yüzden yeni ilm-i kelâm denilince akla gelen Filibeli, İzmirli, Harputi gibi isimlerin görüşlerine değinilmeyecektir.

³ Hüseyin Kâzım Kadri eserlerini Şeyh Muhsîn-i Fânî mahlasıyla kaleme almıştır. Çalışmamızda kendi adını kullanacağız. Ayrıca eserlerinin asıllarının yanında sadeleştirilmelerinden de istifade ettiğimiz için o eserleri de yeri geldikçe dipnotlarda belirteceğiz.

1. Kelâm İlmine Eleştiri

1. 1. Hüseyin Kâzım Kadri

Hüseyin Kâzım Kadri, İslâm dünyasının yaşadığı problemler karşısında fikir yürüten, devlet ve milletin söz konusu buhran ikliminden çıkışı konusunda dine önemli bir rol atfeden son dönem münevverlerindedir.⁴ O, İslâm'ın sabiteleri ve değişkenleri olduğunu, dolayısıyla *ebedi bir din ve şeriat* olan İslâm'ın ve Müslümanlığın zaruri değişiminin nasıl olacağının iyi kavranması gerektiğini söyler. Asırlar önce yapılan içtihatların bugünün ihtiyaçlarını karşılamasının imkânsız olduğunu vurgulayan Kadri, mezheplerin gereksiz olduğu, hakikatin çeşitlenemeyeceği ve inkâr edilemeyeceği kanaatindedir. Ona göre kelâmcılar ve mezhepler asırlardan beri değişimin hakikatinden gafildir. Çünkü onlar, düştükleri uçurlardan onları çekip çıkaracak vasıtaları Müslümanlara gösteremedikleri gibi lâfzî ve siyasî tartışmalarla ümmetin mahvına ve çöküşüne de zemin hazırlamışlardır.⁵ Kadri, mevcut durumun sorumluluğunu bir anlamda geleneğe havale ederken çözümünü asr-ı saâdete ve kaynaklara dönüşte aramaktadır. Ayrıca o eserlerinde tecdit ve içtihadı sıklıkla vurgu yapmak ve çokça ayetlerden istidlalde bulunmak suretiyle de bu duruşunu perçinlemektedir.⁶ Kadri'nin modernleşme, yenilenme, eğitim, ziraat, İslâm'ın terakkiye mani olup olmadığı gibi dönemin tartışmalarına dair görüşleri olmakla birlikte konumuzun sınırları itibarıyla, onun sadece kelâm ilmine dair yaklaşımları ele alınacaktır.

Aslında bu konuyla alakalı olarak Kâzım Kadri ismi, kelâm ilminin yenilenmesine karşı çıkması ve İzmirli İsmail Hakkı'nın *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserini eleştirmesiyle ön plana çıkmaktadır.⁷ O, bu

⁴ *Türk Lügatı* adlı eseriyle meşhur olan ve Osmanlı'nın son döneminde birçok idâri görev üstlenen Kâzım Kadri'nin hayatı ve eserleri için bkz. Nureddin Albayrak, "Hüseyin Kâzım Kadri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 554-555.

⁵ Hüseyin Kâzım Kadri, *Felaha Doğru*, (İstanbul: Tanin Matbaası, 1331), 37-44; Ayrıca eserin sadeleştirilmiş baskısı için bkz. A.mlf., *İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü*, sad. Ömer Hakan Özalp, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999); a.mlf., *Yirminci Asırda İslâmiyet*, (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339), 48. Bu eserin sadeleştirilmiş baskısı için bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, *20. Asırda İslâmiyet*, sad. Ertuğrul Özalp, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1992).

⁶ Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi*, Haz. İsmail Kara, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1989), 7; a.mlf., *Yirminci Asırda İslâmiyet*, 43.

⁷ Her ne kadar bu eserde ilm-i kelâmın da tekâmül nazariyesine tabi olduğu ve zamanın terakkiyatını takibe mecbur olduğunu vurgulamış ise de kelâm ilminin yenilenme-

eleştirisini *Sebülürreşâd* dergisine gönderdiği iki makaleyle ortaya koymaktadır.⁸ Müellifin bu iki makalenin dışındaki eserlerinde de kelâm ilmine dair eleştirileri olmakla birlikte, konumuza dair fikirleri bahsi geçen makalelerde bir bütün olarak yer almaktadır. Onun felsefe ve kelâmıla çokça meşgul olmasına rağmen kelâmcılardan hoşlanmadığı ve takdir ettiği âlimlerin başında İbn Teymiyye (728/1328) ve İbn Hazm'ın (456/1064) geldiği belirtilmektedir.⁹ Ayrıca Kâzım Kadri hakkında master tezi hazırlayan İsmail Kara onun bir yönüyle selefi, asr-ı sadete ve kaynaklara dönüşü içeren sade bir dini anlayışı benimsediği, bunun yanında modernist bir dini düşünceye de sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁰

Hüseyin Kâzım Kadri'nin eserlerinde ve İzmirli İsmail Hakkı'nın *Yeni İlm-i Kelâm*'ına eleştiri olarak yazdığı makalelerinde kelâm, tarihte Müslümanlara zarar verip toplumda tefrika oluşturan, faydası olmayan ve İslâm'ın sâfiyetine hâlel getiren bir ilim olarak değerlendirilmiştir.¹¹ Ona göre bu asırda da kelâmı yenileme girişimleri aynı sorunlara yol açacaktır. Kadri, bundan dolayı kelâmın yenilenme çabalarını hatalı görmüş ve buna karşı çıkılmasını tavsiye etmiştir.¹² Kadri ilk makalesini İzmirli'nin *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eserinin tanıtımına dair *Sebülürreşâd* dergisine verdiği röportaja¹³ cevap olarak yazmıştır. Ona göre kelâmın yeniden tedvini, Müslümanlar arasında ihtiras duygularını artıracak ve ayrılıklara sebebiyet verecektir. Bu kaygılarından ötürü Kadri, yenilenme teşebbüslerini teşvik eden Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım'ı da bundan vazgeçirmeye çalışmış ve mezkûr esere karşı eleştirisinin gerekçelerini sıralamış-

sine karşı çıkmıştır. Hüseyin Kâzım Kadri, *İstikbale Doğru*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şurekası Matbaası, 1331), 11.

⁸ Hüseyin Kâzım Kadri, "Sebülürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-I", *Sebülürreşâd*, 21/532-533, (1341), 92-93; a.mlf., "Sebülürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-II", *Sebülürreşâd*, 21/546, (1341), 207-210. İzmirli İsmail Hakkı bu makalelere cevaplar vermiş ve makaleler aynı dergide silsile olarak yayınlanmışlardır. Not: Bu iki makale aynı başlıkta yayınlandığı için referanslarda karışıklık olmaması adına I ve II olarak ayırt edilmiştir.

⁹ Hüseyin Kâzım Kadri, *İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü*, sad. Ömer Hakan Özalp, 9

¹⁰ İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 423.

¹¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Felaha Doğru*, 38; a.mlf., *Yirminci Asırda İslâmiyet*, 44-52; a.mlf., "Sebülürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-I", *Sebülürreşâd*, 21/532-533, (1341), 92-93; a.mlf., "Sebülürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-II", *Sebülürreşâd*, 21/546, (1341), 207-210.

¹² M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, (İstanbul: İsam Yayınları, 1996), 65-66.

¹³ İzmirli İsmail Hakkı, "Yeni İlm-i Kelâm", *Sebülürreşâd*, 21/528-529, (1341), 58-59.

tır.¹⁴ Aslında onun kelâm eleştirileri birkaç bölüme ayırmak ve kelâmın ortaya çıkış sebepleri, metodu ve muhtevası olarak üç kısımda ele almak mümkündür.

Kâzım Kadri'ye göre kelâm ilmi Müslümanların kendi dinamikleri sonucu ortaya çıkmış bir disiplin değildir. Ona göre kelâm, İran düşüncesinin etkisinde kalan Abbasî hilafeti döneminde Kâdisiye mağlubiyetini unutturmak, Araplar tarafından yıkılan İran kültür ve medeniyetinin intikamını almak ve dinî düşünceyi Hicaz'dan Irak'a taşımak isteyen kötü niyetli insanlar tarafından oluşturulmuş bir ilimdir. Dolayısıyla kelâm ilmi, Fars kültüründen yapılan tercümelemlerle ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Yunan felsefesi tercüme edilerek Müslümanların gündemine taşınmış; Aristo ile Eflâtun üstad kabul edilmiş, böylece İslâm'ın saf itikadı bozulmuş ve Müslümanlar arasında tefrikalar çıkmıştır.¹⁵ Yine ona göre kelâm ilminin adı, iddia edildiği gibi “*el-kelâm fî keza*” ibaresinden ortaya çıkmamış, Yunanca'daki *logos* kavramından alınmıştır. Zira *logos*, lafız ve terim olarak kelâm ile aynı anlamdadır. Bunun yanında *logostan* türetilen kelimeler Yunanca'da istinbat ve istidlal anlamlarına gelmektedir. Zaten kelâm ilminin metodu da bunlardan başka bir şey değildir. Dolayısıyla Kâzım Kadri, kelâm ilminin adının ve kaynağının yabancı olmasını bu ilmin zararlı ve faydasız olmasına gerekçe olarak ileri sürmektedir.¹⁶ Ayrıca ona göre geçmiş dönemde kelâm eserlerini dolduran Aristo, Eflâtun ve Câlînûs gibilerin yerine I. Kant, R. Descartes, J. Locke ve A. Comte'ları tabir-i caizse harîm-i İslâm'a dâhil etmek lüzumsuzdur. Bundan dolayı İslâm tarihinde ortaya çıkan itikadi fırkaların metot ve muhtevasının, güncellenerek de olsa, günümüze taşınması büyük bir hata olacaktır.¹⁷

Kaynağına bağlı olarak kelâm ilminin gereksiz ve faydasız olduğunu iddia eden Kadri'ye göre bu ilim, içerik ve metod açısından da sorunludur. Zira metodunun cedele ve lâfzî münakaşalara da-

¹⁴ “Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi zamanında, ‘resmi bir ilmi kelâm’ yazılması için bazı teşebbüslerde bulunulmuş idi. Böyle bir kitabın beyne’l-İslâm arasında ihtiraslar ve tefrikalar çıkaracağını ve halkı muhtelif mezheplere tabi olan bir memlekette hükümetin her hangi bir fırkanın itikadını tercih ve iltizama ve diğerini tazlil ve tefsika kıyam etmesinden ne gibi fenalıkları vücuda gelebileceğini düşünmüş ve efendi merhuma yazdığım bir mektupta böyle bir şeyden vazgeçmesini rica etmişim.”, Kadri, “Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-I”, 92.

¹⁵ Kadri, “Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-I”, 93.

¹⁶ Kadri, “Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-I”, 93; a.mlf., “Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-II”, 208.

¹⁷ Kadri, “Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-I”, 93.

yanması tefrikaya sebep olduğu gibi Meşşâiyye, İshrâkiyye, Revâkiyye, İndiyye ve İnâdiyye gibi bid'at fırkaların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. İslâm'ın temeli tevhit ve vahdet olmasına karşın kelâmi çabalar bu birlikteliğe büyük darbeler indirmiştir. Çünkü her fırkanın kendisini hak kabul edip diğerlerini bid'at ve tekfire nispet etmesi böyle bir neticeyi doğurmuştur. Bid'at fırkalarının birbirlerine olan düşmanlıkları bir tarafa Ehl-i sünnetin ana bünyesinde kabul edilen Eş'ârîlik ile Mâtürîdîlik bile birçok konuda ihtilaf etmiştir. Dolayısıyla bugün en acil ihtiyaç olan ümmetin birliği için mezheplerin tutumlarını savunmak ve bu kelâmi tartışmaları sürdürmek abestir. Zira birlikteliğimize en büyük darbeyi bu gereksiz ihtilaflarurmaktadır.¹⁸

Kelâmın yeniden tedvin edilmesi veya güncellenmesine karşı oluşunu temellendirme sadedinde Kâzım Kadri'nin öne sürdüğü bir diğer gerekçe ise bu ilmin muhtevasıyla ilgilidir. Kâzım Kadri kelâmın esas konusu olan metafiziğe dair kelâmi perspektifi tenkit etmiştir. Ona göre Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatlarını akıl ile ispat etme çabası gereksizdir. Zira metafizik ile bugüne kadar hiç kimse ikna edilememiştir. Zaten Kur'an, insanları *'beşer aklı için ulaşılmaz ve idrak edilmesi mümkün olamayacak bir takım gaybî hakikatlere iman'* ile sorumlu tutmuştur. Dolayısıyla bu hususları akıl ve felsefeyle muhakeme etmek, dün olduğu gibi bugün de sonuç vermeyecektir. Çünkü bu mevzular Allah'ın elçilerine vahyettiği hakikatlerdir. Ayrıca metafizik meselelerde akıl yürütmek ve burhan ile başkalarını ikna etmek gibi dinin bir talebi de söz konusu değildir.¹⁹

Hüseyin Kâzım Kadri'nin eleştirdiği bir diğer konu da kelâmcıların akıl-nakil ilişkisine dair tutumlarıdır. Zira ona göre, müteahhirîn kelâmcılarının akla aykırı görülen naklin tevil edilmesi gerektiği fikri dine açık bir saldırdır.²⁰ Çünkü kelâmcılar akli asıl, nakli fer' kabul etmiştir.²¹ Ayrıca ona göre, nazar ve aklî istidlale aykırı kabul edilen naklin tevil edilmesi, dinin esasını değiştirmek ve itikadi hükümleri aklın ilkelerine tabi kılmakla eşdeğerdir. Bunun yanında kelâmcıların yaptığı bu yorumlar kabul edilirse mutasavvif-

¹⁸ Kadri, "Sebülürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-I", 92.

¹⁹ Kadri, "Sebülürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-II", 208.

²⁰ Kadri, "Sebülürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-II", 208.

²¹ Akıl-nakil ilişkisine dair geniş bilgi için bkz. Ramazan Altıntaş, *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003).

ların bâtinî yorumlarına da kapı aralanmış olur.²² Kazım Kadri'nin bu ifadeleri ve kelâm eleştirisi bir bütün olarak okunduğunda ortaya çıkan tablo aslında bir hayli nettir. Tenkitlerinde takip ettiği yöntem ve bakış açısı çağdaş bir İbn Teymiyye, daha kapsamlı bir ifadeyle tipik bir Selefiyye düşünce tarzını önümüze çıkarmaktadır. Zira Râzî sonrası dönemde kelâm ilminin akıl-nakil ilişkisi konusundaki tutumu, aklî bilginin kesinlik ifade etmesine karşı naklî bilginin zan ifade ettiği şeklindedir.²³ Asıl-fer ilişkisi olarak da bilinen bu yaklaşım söz konusu dönemde kelamcılarının yerleşik kabulü haline gelmiştir.²⁴ Bu kabul, nasıl ki İbn Teymiyye tarafından kıyasıya bir eleştiriye tabi tutulmuşsa yaklaşık yedi asır sonra Kâzım Kadri de benzer eleştirileri getirmek suretiyle kelâm ilminin meşruyetini sorgulamak ve hatta onu yok etmek istemiştir.

Aslında Hüseyin Kâzım Kadri'nin kelâm eleştirisinde ümmetin birlikteliğine yönelik vurgusu, yaşanan dönemin zorunluluklarından bağımsız düşünülmemelidir. Zira *mezahibin telifinin* talep edildiği bir vasatta fikir teâtisi ve farklı yaklaşımlar demek olan kelâmın, eleştirilmesi anlaşılabilir.²⁵ Ancak onun bu minvaldeki kelâm eleştirilerinin, İsmail Kara'nın dediği gibi, son dönem ilim ehlinin İslâmcıların seviye-irtifa kaybıyla irtibatlı olarak anlaşılması da mümkündür.²⁶ Bütün bunların yanında Kadri'nin kelâm eleştirilerinin bir kısmı, İslâm düşünce tarihinde izdüşümleri olan ve müzakere edilebilir yaklaşımlardır. Ancak bazı eleştirilerinin düşünce tutarlılığı açısından ciddi biçimde sorunlu olduğu görülmektedir. Zira kelâm ilminin kaynağını tarihî ve ilmî kaynaklara aykırı bir şekilde temellendirme çabası, İslam tarihinde yaşanan olumsuzlukları bütünüyle kelâma havale etmesi, kelâmın tedvininden önce varolan bir takım ekollerin kelâmla ortaya çıktığı gibi görüşleri tu-

²² Kadri, "Sebilürreşâd Ceride-i İslâmiyyesine-II", 208.

²³ Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassalu Efkarî'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâi ve'l-Mütekellimîn*, Nşr. Taha Abdurrauf Sad, (Beyrut: Mektebet-ü Külliyyat-ı Ezheriyye, 1984), 51.

²⁴ Faruk Sancar, "Selefi Geleneğinde Fahreddin er-Razi'ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, Ed. Ömer Türker-Ömer Demir, (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 586.

²⁵ *Mezahibin telfiki tartışmaları için bkz. M. Reşid Rıza, Muhaveratu'l-Muslih ve'l-Mukallid*, terc. Ahmed Hamdi Akseki, (Daru'l-Hilafe: Amidi Matbaası, 1332); aynı eseri ilave notlarla sadeleştiren Hayreddin Karaman, *Gerçek İslâm'da Birlik*, (İstanbul: Nesil Yayınları, tsz.); Ayrıca bkz. Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 212-213, 379-381; M. Raif Ogan, "Mezhepleri Birbirine Yaklaştırma", *Yeni Sebilürreşâd*, sy: 74, (1950), 371-373.

²⁶ Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 473.

tarlılık barındırmamaktadır. Sonuçta Kadri'ye göre yapılması gereken iş, dinin içtimaî, ahlakî, itikadî, insanî ve medenî sorumluluklarını Kur'an ve Sünnet'e dayalı olarak izah etmek; yani asr-ı saâdet'teki ashâbın ve selef-i sâlihın yolundan gitmektir. Bu bağlamda gençliğin ihtiyaç duyduğu eser bir ilm-i hâldir. Dolayısıyla bugünkü âlimlerin görevi de bunları hazırlamak olmalıdır.²⁷

1. 2. Besim Atalay

Besim Atalay, Hüseyin Kâzım Kadri ile benzer fikirlere sahip olan isimlerden biri olup eğitim, kültür, Kur'an-ı Kerim tercümesi ve dil alanlarındaki çalışmalarıyla tanınmaktadır.²⁸ Bu çalışmada onun dinî ve kültürel alandaki teliflerinden ziyâde *İslâm Mecmuası* dergisinde neşretmiş olduğu kelâm ilmiyle ilgili iki makalesi ele alınacaktır.²⁹ O, söz konusu makalelerde Kâzım Kadri'nin görüşlerine paralel bir şekilde kelâmın tarihteki işlevi ve yenilenmesine eleştirel yaklaşmaktadır. Aslında Atalay, dönemin tartışmaları ve ihtiyaçları bağlamında gündemi meşgul eden ıslah ve tecdit konusunda olumsuz bir tavır sahibi değildir. Aksine İslâm âleminin, özellikle Türk dünyasının her türlü teşebbüslerinin önüne engel olan amelî ve örfî hükümlerinin çağın ihtiyaçlarına göre tadîl edilmesini talep etmektedir.³⁰ Ancak o, kelâm ilmi söz konusu olduğunda bu ilmin tarihine ve yenilenmesine tenkit nazarıyla bakmaktadır.

Besim Atalay, kelâm ilminin yenilenmesi tartışmalarını ve taleplerini eleştirmiş ve bunları kendi zaviyesinden gerekçelendirmeye çalışmıştır. Ona göre okuyan gençler arasında, kelâm ilminin yeniden güncellenmesinin iyi olacağına dair hâkim bir kanaat vardır. Hatta kelâm ilminde yenilenme fikrini savunmak, açık fikirli olmanın bir göstergesi olarak görülmektedir. Bunun yanında ilmi birikimi olanlar ise şu kıyaslamayı yapmaktadırlar: Devlet ve toplumun her meselesiyle ilgili yenilenme teşebbüsleri gerekli ve tedavülde iken bu, kelâm ilminde niçin olmasın? Çünkü klasik kelâm ilmi, Aristo felsefesi üzerine istinat edilmişti. Ancak Aristo felsefesi yerine Batı'da yeni bir felsefe ikâme edildi. İşte bu yeni felsefeye karşı İslâm'ın hakikatlerini savunacak yeni bir kelâm eseri yazılma-

²⁷ Kadri, "Sebilürreşâd Cerîde-i İslâmiyyesine-I", 93.

²⁸ Bkz. Nuri Yüce, "Besim Atalay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4:43-44.

²⁹ Besim Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-I", *İslâm Mecmuası*, 4/44, (1334), 912-914; a.mlf., "İlm-i Kelâm Meselesi-II: Din Akıl ile Tartılabilir mi", *İslâm Mecmuası*, 4/45, (1334), 928-930.

³⁰ Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-II: Din Akıl ile Tartılabilir mi", 930.

lıdır. Ancak Atalay'a göre bu fikir, uzaktan bakınca makul gibi görünse de üstün körü bir yaklaşımdır. Zira ona göre kelâm ilmi tarihte inkârcıları ikna edemediği gibi felsefî düşünme metodunu da kendine uyarlamayı başaramamıştır. Hatta batıl görüşleriyle meşhur olan düşünce akımlarıyla da başa çıkamamıştır. Atalay, kelâm ilmine yönelik eleştirisini daha da ileri götürerek, kelâm ilminin anlayabilenlerin kafasını karıştırmaktan, anlamayanların ise vaktini öldürmekten öte bir fonksiyonu olmadığını iddia etmiştir. XIX. asırda Müslümanların başlarına gelen bütün kötülüklerin faturasını kelâma kesmekte beis görmeyen Atalay, öyleki mezheplerin ortaya çıkması, Müslümanların kuvvetli bir siyasi birlik oluşturamaması gibi çok boyutlu birçok teo-politik hadisenin sebebi olarak da kelâmı görmek suretiyle tenkitlerinin entelektüel seviyesini sorgulattır hale gelmiştir. Zira ona göre kelâm ilminin yeniden tedvin ve ıslah edilerek dinsizlere karşı İslâm'ın hakikatlerini göstermesini beklemek abesle iştiğal olup gereksiz bir şeydir.³¹

600 | db

Atalay'ın kelâm ilmine yönelik tenkitlerinde ele aldığı konu başlıklarından birisi de müteşâbihatın tevili meselesidir. Ona göre İslâm düşünce tarihinin en netameli konu başlıklarından birisi olan bu hususta kelâm geleneğinin oynadığı rol açıkça sorgulanmalıdır. Çünkü eğer İslâm'ın hakikatleri apaçık bir güneş gibi ise kelâm ilminin ispatına ve açıklamasına ihtiyaç yoktur. Ancak iddia edildiği gibi kapalı ve karanlık ise kelâm ilmi hangi kudretle bunu başara-caktır?³²

Besim Atalay makulat ve mahsusat sahası ile metafiziği ayırarak görüşlerini izah etmeye çalışmıştır. Zira ona göre dini telakkiler, duygu ve hislerle olduğundan kelâm ilminin iman hususundaki kanaatleri tespit etmesi uzak bir ihtimaldir.³³ Çünkü Allah'ın varlığını kabul, yüksek bir imanın temelidir. Esasen imanın gönüllere yerleşmesini ve kanaatlerin değişmesini münakaşa ve cedel değil, telakkî tarzları ve tahassürler oluşturur. Dolayısıyla uluhiyyet meselesi mahza imanî bir konudur. Aslında bu mevzular tartışma konusu da yapılmamalıdır. Eğer tartışma konusu yapılırsa sıradan bir konu seviyesine indirilmiş olur ve mekanik bir hal alır. Zaten bugüne kadar inkârcıları ikna eden aklî bir delil de getirilememiştir. Çünkü isbât-ı vâcib için ortaya konulacak olan delillere karşı, inkârcılar

³¹ Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-I", 913.

³² Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-I", 913.

³³ Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-I", 913.

tarafından onlarca karşı delil ileri sürülecektir. Dolayısıyla bu metotla uğraşmak gülünç ve fuzulidir.³⁴

Besim Atalay'ın isbât-ı vâcib hususunda, aklî ve kelâmî delil getirilmesini eleştirmesinin yanında bilimsel bulguların Allah'ın varlığını ispata vesile edilmesine de karşı çıkar. Zira ona göre bilim sadece tabiattaki olaylar ve bu olayların birbiriyle ilişkisini konu edindir. Dolayısıyla bilim duyulur âlem hakkında yarım yamalak bilgi verebilirken, onun fizik ötesine dair bir izahta bulunması düşünülemez ve bu bilim adına haddini aşmak olur. Atalay'a göre vâcibu'l-vücûd'u inkâr eden birisi hiçbir delille ikna edilemez. Zaten iman telkinle mümkündür. Dolayısıyla inkâra saplanan birisini bilimin ve aklın ikna etmesi mümkün değildir.³⁵ Bundan dolayı aklî ve bilimsel izahlarla Allah'ın varlığını ispat çabaları fayda vermediği gibi birçok sorunların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Zira iman, kelâm sistematigiyle mekanik ve matematiksel bir şekil almış ve bu da imanı iman olmaktan çıkarmıştır. Burada Atalay tasavvuf büyüklerinden Necmeddin el-Kübra'nın şu sözünü referans almaktadır: "Delil şüphenin ortadan kaldırılması içindir. İman şüphe ile tesis edilemez. Çünkü delil ile tesis edilen iman, o delilin aksi sabit olduğunda zeval bulur."³⁶ Atalay'ın aklî ve bilimsel delilleri eleştirmesine karşın mutasavvıfların Allah'ın varlığını ispat için öne sürdüğü ilham delilini önemsemesi onun düşünce dünyasıyla ilişkili olarak değerlendirilebilir.

Kelâm ilminin tarihteki fonksiyonunu tamamen reddetmekte olan Atalay, kelâmın tarihte İslâm inançlarını aklileştirdiğini ve tefrikaya sebep olduğunu söylemektedir. Ona göre bir an imanı aklileştirmeyi makul görsek bile vesâilin değişmesinden ötürü gelecekte kelâm, bunu yeniden güncellemek durumunda kalacaktır. Ayrıca kelâmın tarihte yaptıkları ve kelâmın yenilenmesi adına bugün tekليف edilenlerin de İslâm inançlarının saflığına ve berraklığına hanel getireceği gibi inançlarımızı da oyuncak haline düşüreceğinde kuşku yoktur.³⁷ Bundan dolayı Atalay'ın, yenilenme teşebbüslerine karşı çıkarken kelâm ilminin ontolojik yapısına itiraz ettiğini söylemek mümkündür.

³⁴ Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-I", 913.

³⁵ Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-I", 914.

³⁶ Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-II: Din Akıl ile Tartılabilir mi", 930.

³⁷ Atalay, "İlm-i Kelâm Meselesi-II: Din Akıl ile Tartılabilir mi", 930.

Kelâm ilminin yenilenmesine muhalif bir tavır alan Besim Atalay ve Hüseyin Kâzım Kadri aslında kelâm ilmine tümünden karşı çıkmışlardır. Dolayısıyla söz konusu iki münevverin yaklaşımını “mevcut kelâm birikimini sürdürmek ve yenilenmesine karşı çıkmak” şeklinde okumak, mümkün değildir. Her ne kadar kelâma karşı tenkitlerinde ortak olsalar da Kadri’nin selefi zihniyet, Atalay’ın ise tasavvufî düşünce izleri taşıdığı söylenebilir. Bundan dolayı Atalay ve Kadri’nin görüşlerinden mevcudun sürdürülemeyeceği ve çözümün geleneksel kelâm birikiminin tasfiyesiyle mümkün olacağı sonucunu çıkarmak daha doğrudur. Ancak tarih geri çevrilemeyeceği için bu ümidin gerçekleşme imkânı da bulunmamaktadır.

2. Muhafazakâr Yenilenme Talepleri

2. 1. Mustafa Asım

Osmanlı’nın son döneminde kelâm ilminin hal ve zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden telif edilmesini teklif edenlerden birisi Mustafa Asım (Yörük)’tür.³⁸ *Beyânü'l-Hak* dergisinde İslâmî ilimlerin tarihî ve tedvînine dair beş makale yayınlayan Mustafa Asım, ilgili yazısında İslâm’ın bidayetinden itibaren ilme çok önem verip bunu teşvik ettiğini, ancak Müslümanların son asırlarda büyük bir atalet içerisine düştüğünü ve bundan dolayı da büyük sıkıntılara dûçar olduklarını belirtmiştir. İslâmî ilimler içerisinde kelâm, fıkıh ve usûl-i fıkıhın en önemli ve öncelikli ilimler olduğunu vurgulayan Mustafa Asım’a göre, Müslümanların kelâm ilmine her zaman ihtiyaçları vardır. Ancak o, zamanımızda kelâm ilminin kıymetinin yeterince farkında olunmadığı gibi bu ilme gereken önemin verilmediğini söyleyip; bu durumun Osmanlı tebaasının diğer Müslüman milletlerle yabancılaşmasına sebep olacağını, hatta toplumun inançlarını yitirmesine yol açacağını büyük bir üzüntü ve endişeyle dile getirmektedir.³⁹

Mustafa Asım’a göre kelâmcılar zamanın ihtiyacını daima dikkate almışlar ve İslâm itikadını savunmak için ne gerekiyorsa onu yapmışlardır. Önce mütekaddimîn kelâmı ve daha sonra müteahhirîn kelâmı meydana getirilmiş ve her dönemin şartları ve ihtiyaç-

³⁸ *Beyânü'l-Hak* dergisinin imtiyaz sahibi olan ve 1908-1912 yılları arasında İstanbul mebusluğuna seçilen Mustafa Asım, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye’de de görev yapmıştır. İmtiyaz sahibi olduğu *Beyânü'l-Hak* dergisinde seri halinde “Ehl-i İslâm ve Ulum” başlığıyla makaleler kaleme almıştır. Bunun yanında Mekteb-i İdadî’de okutulmak üzere *Akaid Dersleri* adlı kısa bir risalesi 1330 yılında yayınlanmıştır.

³⁹ Mustafa Asım, “Ehl-i İslâm ve Ulûm-ı” *Beyânü'l-Hak*, 2/45, (1328), 975-977.

larına göre bu görev ifa edilmiştir. Bu noktada Mustafa Asım, kelâmın tarihî fonksiyonunu ve meşhur kelâmcıların isimlerini zikrettikten sonra yenilenme ve ıslah meselesinin ihmal edilemeyeceğinin bilincinde olarak ciddi uyarılarda bulunmaktadır. Ona göre insanların irşad ve hidayetinde vesile olmak için bugünün şartları hangi eserlerin okunması ve yazılmasını gerektiriyorsa bunların acilen yapılması ve eğitim programlarına tatbik edilmesi bir zorunluluktur.⁴⁰ Zira topluma sirâyet eden inkârcı akımlar sebebiyle insanların zihinlerinde soru işaretleri oluşmaktadır. Bu problemlere dinin cevap vermesi beklenmektedir ki, işte bu, Mustafa Asım'a göre kelâm ilminde güncelleme çabalarını zorunlu kılmaktadır.

Mustafa Asım, dönemin tartışma konusu olan kelâmın ihtiyaçlara göre yenilenmesi problemini, çağdaşlarından farklı bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Her ne kadar kelâmın yeniden inşasını ve yeni eserler telif edilmesini çağdaşlarının birçoğu gibi savunmuş olsa da bunun nasıl olacağı noktasında onlardan ayrılmıştır. Daha doğru bir ifadeyle, Asım'ın vurgularının farklılığı dikkat çekmektedir. Zira ona göre, günümüzde kelâmın nasıl öğretileceğine dair iki tür bakış açısından bahsedilebilir. Birinci yaklaşım, klasik kelâm kitaplarında Mu'tezile başta olmak üzere tarihte kalmış olan diğer bid'at fırkalarıyla ilgili tartışmaların mevcut olduğunu ancak günümüzde bu mezheplerin fikirlerini savunan zümrelerin bulunmadığını, dolayısıyla bu akımların fikirleriyle uğraşmanın mezar taşlarıyla tartışmak gibi bir anlama geldiğini iddia etmekte ve böyle bir çabayı gereksiz görmektedir. Ancak Mustafa Asım, bu yaklaşıma şu gerekçelerle itiraz eder: Bir sözün sahibinin ölmesiyle o söz ölmez. Zira bid'at fırkalardan zuhur etmiş olan fikirler gerçekte birer aklî ihtimallerdir. Esasen geçmişte bu tarz bir söylem ve tavır geliştirmiş olanlar olduğu gibi bugün de aynı fikirleri savunanlar olabilir. Ayrıca İslâm düşünce tarihine dair okumalar yapan biri, bu tür ekollerin fikirlerini öğrendikten sonra bunların bazı fikirlerini benimseyebilir. Hatta bu anlayışta olanlara bölgemizde rastlanmasa da diğer İslâm coğrafyalarında rastlanabilir. Dolayısıyla aklen mümkün olan fikirler, şu anda savunucuları bulunmadığı için geçerliliğini yitirmişse dahi müzakere edilmeli, üzerinde gerekli tartışmalar yapılmalı ve yanlışlıkları da açıklanmalıdır.⁴¹

⁴⁰ Mustafa Asım, "Ehl-i İslâm ve Ulûm-II" *Beyânü'l-Hak*, 2/, 46, (1328), 989.

⁴¹ Asım, "Ehl-i İslâm ve Ulûm-II", 990.

Kelâm ilminin yeniden inşası konusunda Mustafa Asım'ın benimsediği ikinci yaklaşım, birincisini tamamlayıcı mahiyettedir. Ona göre kelâm öğretimi muhtasar eserlere hasredilmemelidir. Öncelikle *Tevâli ul-Envâr*, *el-Mevâkıf*, *el-Makâsıd* ve *Metâlibu'l-Âliye* gibi temel eserler okutulmalıdır. Daha sonra da İmam Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'de, benzer âlimlerin eserlerinde yaptığı gibi yeni ortaya çıkan düşünceler, akımlar iyice tahlil edilmeli ve onlara gereken cevaplar verilmelidir. Böylece yabancı kültür ve inançlarla yüzleşerek kelâm ilmini geliştirmek gerekir.⁴²

Mustafa Asım'a göre, klasik kelâm birikiminden istifade edilmeli ve kelâm metodu kullanılarak dönemin ihtiyacı olan yetkin eserler telif edilmelidir. Yani onun nezdinde öncelikle mevcut kelâm birikiminden istifade edilmelidir. Zira daha önce ortaya çıkmış olan ve yeniden çıkabilecek bir potansiyeli de içinde barındıran şüphelere klasik ulemanın verdiği cevaplar bilinmeli, akabinde de yeni ortaya çıkan problemlere karşı da çağın imkânlarından istifade ederek cevaplar üretilmelidir. Bir başka ifadeyle ona göre mevcut kelâm birikiminin toplumun taleplerini karşılayamadığı bir hakikattir. Bunun için geçmiş mirasın muhafazası şartıyla kelâm ilmi yenilenmelidir. Neticede, kelâmın yenilenmesine karşı çıkmayan Mustafa Asım'ın yukarıda dile getirilmeye çalışılan teklifini “muhafazakâr” bir yenilenme olarak değerlendirmek mümkündür.

2. 2. Mustafa Sabri Efendi

Eşarî kelâmının son büyük temsilcilerinden addedilen Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, kelâmi arayışlar bağlamında üzerinde durulması gereken önemli isimlerden birisidir.⁴³ Zira ilmî dirâyeti-

⁴² “Biz evvel emirde tedrisât-ı kelâmiyyeyi kütüb-i muhtasaraya hasr etmeyerek, *Tevâli ul-Envâr*, *el-Mevâkıf*, *el-Makâsıd* ve hatta imkân müsait olduğu takdirde *Fahreddîn Râzî'nin Metâlibu'l-Âliye'si* gibi ümmehât-ı müellefâtı okuyup okutmalyız. İmam Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife'si* gibi eserleri adam akıllı mütâlaa ve tedkik etmek ondan sonra da ‘Hazret-i Gazzalî’ ve emsâli ulemânın yaptıkları vechile akâid-i muhâlîfe erbâbının ellerinde bulunan ulûm ve fünûndan mu tekidât-ı sahîhaya zâhiren muhalîf gelen mesâilî ahz ü îrâd ve bil-muhâkeme cevapları zikr olunmak suretiyle ilm-i celîl-i kelâmı tevsi etmek lâzım gelir.” Asım, “Ehl-i İslâm ve Ulûm-II”, 990.

⁴³ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması-IV*, (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 116-117; Yusuf Şevki Yavuz, “Mustafa Sabri Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31:350-353. İbrahim Bayram, “Son Devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2014), 33-64; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi-II*, 383-385; Ali Ulvi Kurucu, *Hatıralar-2*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 29-

nin yanında üstlendiği Meşîhat vazîfesi ve Batılılaşma hususunda takındığı eleştirel tavrı ve tavizsiz tutumu, kendisinin önemini daha da arttırmaktadır. Mustafa Sabri'nin geleneksel anlamda "son kelâmcı" olduğu yönündeki nitelemeler de düşünürün konu hakkındaki düşüncelerinin kıymetini arttıran unsurlar arasındadır.⁴⁴ Esasen Mustafa Sabri, devlet idaresiyle en yüksek düzeyde içli dışlı olması, İslâmî ilimlere derin vukûfiyeti, Batı düşüncesinden haberdar olması ve mücadeleci kişiliği ile çağdaşları arasından sıyrılmış olmasına rağmen akademi dünyasında görmezden gelinmiştir.⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin yıkılışını yakînen idrak eden ve Batı medeniyeti karşısında İslâm medeniyetinin gerileyişini engellemek için gayret sarf eden Mustafa Sabri, hayatını bu durumu ortadan kaldırmaya yönelik ilmî, fikrî ve siyasî mücadelelerle geçirmiştir. Bu hedef doğrultusunda eserler yazmış, siyasî faaliyetlere girişmiş, İslâm dünyasında hâkim olan siyasî düzenleri tahlil ve tenkit etmiş, Yahudilerle mason localarının tehlikeli sonuçlar doğuran faaliyetlerine dikkat çekmiştir.⁴⁶ Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan yenilenme girişimleri ve reformist akımlara karşı eleştirileri içeren ve Eş'ârî kelâmını yeni bir dil ve yorumla diriltme çabası içerisindeki Mustafa Sabri'nin *Mevkîfu'l-Akl* adlı dört ciltlik eserini onun birikim ve muhakkikliğinin aynası olarak değerlendirmek mümkündür.⁴⁷

db | 605

Mustafa Sabri, adı geçen eserde Eş'ârîliğin temel ilkelerini koruyarak, çağdaş dönemde bilgi, varlık, değer, insan ve âlem gibi hususlarda karşı karşıya kaldığı meydan okumaların üstesinden gelmeye çalışmıştır. Bunu yaparken kelâmın muhataplarını, Descartes ve Kant gibi modern filozoflar olarak belirleyen Mustafa Sabri, bu yönüyle kelâmî düşüncenin yeni döneme ait teorik problemlerle yüzleştiği ilk ve en kapsamlı eserlerden birini telif etme başarısı

140; Kamuran Gökdağ, "Mustafa Sabri Efendi", *İslâm Düşünce Atlası*, (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 3:1240; Ahmet Akbulut, "Şeyhülslâm Mustafa Sabri ve Görüşleri", *İslâmî Araştırmalar*, 6/1, (1992), 32-43.

⁴⁴ Çağfer Karataş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 394.

⁴⁵ İlahiyat Fakültelerinde kelâm tarihi alanında ders kitabı olarak en fazla okutulan şu eserlerde Mustafa Sabri Efendi'den hiç bahsedilmemesi basit bir ihmal olarak mı değerlendirilmelidir? Mesela Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, (İstanbul: Damla Yayınevi, tsz.); Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012); Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*. (Konya: Tekin Yayınevi, 2001); Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012); Şaban Ali Düzgün, Ed., *Kelâm el Kitabı*; (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012).

⁴⁶ Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", 31/350.

⁴⁷ Eserin yazılış hikâyesi için bkz. Kurucu, *Hatıralar-2*, 62-63.

göstermiştir.⁴⁸ Her ne kadar Mustafa Sabri klasik kelâm sistematığı ve görüşlerini savunuyor olsa da, yeni dönemdeki sorunları, Batı'dan gelen yeni felsefe ve inkârcı akımları görmezden gelmemiştir.⁴⁹ Bundan dolayı onun tutumunun Kâzım Kadri ve Besim Atalay ile aynı çizgide kelâmın yenilenmesine karşı olanlar arasında gösterilmesi,⁵⁰ isabetli bir görüş olarak değerlendirilemez. Zira Kâzım Kadri ve Besim Atalay değil kelâmın yenilenmesine, aynı zamanda bu ilim dalının tarihteki işlevine de tenkit nazarıyla yaklaşmaktadır. Mustafa Sabri ise kelâm ilminin gerekliliğini savunduğu gibi, yenilenmesine de taraftar olduğunu gösteren ifadeler kullanmaktadır.⁵¹ Hatta Haşim Nahid ve Musa Carullah'ın müteahhirin kelâmcılarına yaptıkları eleştirilere cevap verirken bu tavrını açıkça ortaya koymaktadır.

“Bize göre şimdi kendileri de kudemadan oldukları halde müteahhirun unvanıyla yâd edilen ulema-yı kelâm için, vaktiyle ‘ukalanın efkârında ciddi bir mevki’ işgal etmiş olan Yunan felsefesini, nazariyatını nazar-ı dikkate almak ve icab eden noktalarda dûr ve dirâz münakaşatta bulunmak adet olmuştu. Daha doğrusu ulema-yı ilmi kelâm için bu, bir vazife idi. Çünkü bu suretle, akaid-i İslâmiyyenin, asrına göre ehemmiyet kesb eden ulum ve fünun nazariyatına bigâne kalması temin edilmiş oluyordu. Nasıl ki bugün ulum ve fünunun esasları tecdit etmiş olduğu için ona göre akaid-i İslâmiyyenin, temas eden noktalarda mezkûr esasları teyid etmek ve muhalif gelen yerlerde de onlarla çarpışmak gibi yeni vazifelerde Müslümanların şimdiki ulemasına teveccüh ediyor.”⁵² “Ben Müslümanların maddeten, ahla-ken inhitatını ve belki kısmen iflasını inkâr edenlerden ve buna çaresâz olacak intibaha ve tecdid yollarının önüne set çekmek isteyenlerden değilim. Ancak buna çare olacak diye açıktan veya gizliden din-

⁴⁸ Kamuran Gökdağ, “Mustafa Sabri Efendi”, 3/1240.

⁴⁹ Yavuz, “Mustafa Sabri Efendi”, 31/351; Rabiye Çetin, “Tanzimat’tan Günümüze Kelâm’ı Yenileme Çalışmaları-I”, *Dini Araştırmalar*, 16/42, (Ocak-Haziran 2013), 29, 31, 35.

⁵⁰ Adnan Bülent Baloğlu, “Sebilürreşâd Dergisinde ‘Yeni İlm-i Kelâm’ Tartışmaları”, *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Yayına Haz. Mehmet Şeker-Adnan Bülent Baloğlu, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 266; Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Araştırmaları*, 66; Çetin, “Tanzimat’tan Günümüze Kelâm’ı Yenileme Çalışmaları-I”, 16, 18; İlyas Çelebi, “Modern Dönem Kelâm Çalışmalarının Temel Sorunları Üzerine”, *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2007), 79.

⁵¹ Mustafa Sabri, “Dini Müceddidler”, *Sebilürreşâd*, 17/18 (417), (1337), 5-6; Bayram, “Son Devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi’nin Dinî Düşüncesi”, 113-117.

⁵² Mustafa Sabri, “Dini Müceddidler”, *Sebilürreşâd*, 5.

i İslâm'ın tahrip veya tahrifine lüzum gösterilirse o zaman ben Müslümanların bu hal sefalette kalmalarını haklarında daha hayırlı görürüm. Ve bu sefaleti de yine hiç olmazsa din-i İslâm'ın esasına sahip kalmış olmakla beraber ahkâmı ile amel olmak hususundaki kusurlarına, kuşkularına karşı bir te'dib-i ilahiye hamlederek müteselli olurum. Ve ben Müslümanların mesut bir dünya yüzüne çıkmasını samimi vicdanımla arzu eylediğim halde, dinimizin üzerine basarak erişebileceğimiz yüksek dünyamıza lanet ederim. Biz o yüksek dünyaya çıktığımız zaman İslâmiyet de dest-i i'tisamımızla farkı ihtiramımızda bulunmalıdır. Hem bu suretle hareket edersek yükseleceğimiz yere çıkarken biz lekemizi de beraber götürmüş olacağımız cihetle muvaffakiyet daha ziyade kat'idir. Aksini yaparsak iştila hareketinde melezleşmiş olan bizler çıkacağımız noktaya vasıl olmadan kuvvetimizi zayı etmiş olacağımız gibi farz-ı muhal olarak şahika-i amele yükselmek mümkün olsa bile o yükselenler artık biz değil bizden tenasüh etmiş başkalarıdır.”⁵³

Pasajdan anlaşılacağı üzere Mustafa Sabri, kelâm ilminin tarihi sürekliliği içerisinde algıladığı tehditlere karşı sürekli refleksler ürettiği ve bunun bugün için de devam etmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Ona göre felsefi ve bilimsel nazariyeler değiştiği için kelâm da vesâilini yenileyip sorunlarla yüzleşmelidir.⁵⁴ Ancak Mustafa Sabri'nin yenilenmeden anladığı veya kelâmın yenilenmesine dair ortaya koyduğu çerçevenin çağdaşlarından daha muhafazakâr bir çizgi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca siyasî-fikhî alanda ileri sürdüğü fikirlerde dönemine göre yenilikçi bir tavır ortaya koyarken,⁵⁵ kelâm alanında daha muhafazakâr tavır almasının konjonktürle ilgisi olduğu düşünülmektedir.⁵⁶ Zaten hicri II. asırdan

⁵³ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İltimesi*, (İstanbul: Darul- Hilafeti'l- Aliyye Matbaası, 1337/1335), 162-163.

⁵⁴ Mustafa Sabri dini ilimlerin çok ehemmiyetli olduğunu vurgulayarak kendi döneminde medreselerde okuyan talebelere, klasik ulemanın yaptığını örnek almalarını, bu ilimlerin yanında ilim ve fennin ortaya çıkardığı yeni keşiflerden de haberdar olmalarını tavsiye etmiştir. Bkz. Mustafa Sabri, “Talebe-i Ulûma”, *Beyânü'l-Hak*, 2/33, (29 Haziran 1325), 765.

⁵⁵ İslâmî demokrasi tanımlaması için bkz. Mustafa Sabri, *Mevkûfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdihî'l-Mürselîn*, (Kahire: Dar-u İhya-i Kütübî'l-Arabiyye, 1369-1950), I:17; Sigorta meselesine getirdiği yeni öneriler için bkz. Mustafa Sabri, “Din-i İslâm'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden”, *Beyânü'l-Hak*, 4/102, 1890-1894.

⁵⁶ Karataş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 393-394; “Mustafa Sabri Efendi, Batılılaşma hareketine karşı İslâmî inanç ve değerleri savunan çağdaş İslâm düşünürleri arasında yer alır. Özellikle Immanuel Kant'ın rasyonel bilgiyi teolojik alandan dışlamasını eleştirmesi, evrim teorisinin gözlem ve deneye dayanmadığını vurgulaması ve inanç konularının bilimsel bilgilerle temellendirilme yönteminin yanlışlığını belirtmesi dikkat çekicidir. Bu-

itibaren ortaya çıkan ve sürekli kendini yenileyen bir ilim dalı olan kelâma değer verip onu savunan bir âlimin, onun yenilenmesine karşı olduğunu iddia etmenin makul bir tarafı bulunmadığı açıktır.

Esasen Şeyhülislâm Mustafa Sabri'nin yenilenme teşebbüslerine eleştirel yaklaşmasının sebebi hem Türkiye'de hem de Mısır'da karşılaştığı Batıcı-reformist tavrıdır. Zira iyi niyetle başlayan birçok teccit çabası yeni sorunlar üretmiştir. Bundan dolayı onun mesaisini aşırı yenilenme taraftarlarını eleştirmeye ayırdığı görülmektedir. Aslında onun yenilik taraftarlarına eleştiri yöneltmesinin sebeplerinden biri de nitelik ve nicelik açısından ortaya ciddi bir eser konulamadığı yolundaki kanaatidir.⁵⁷ Burada dikkatimizi çeken bir mesele de kelâmın yenilenmesinin öncüsü olan Filibeli, İzmirli ve Harpûtî gibi isimlere, Mustafa Sabri'nin doğrudan bir eleştiri yöneltmemesidir. Onun Kafkasya ve Mısır merkezli ortaya çıkan aşırı yenilenme teşebbüslerini hedef alması yenilenmenin nasıl olacağı sorusuna verdiği cevapla, başka bir ifadeyle yenilenmenin mahiyetine dair duruşuyla izah edilebilir. Zira Mustafa Sabri'nin yaptığı tenkitlerin benzeri eleştiriler başkaları tarafından da yapılmasına karşın kelâmın yenilenmesine karşı olanlar kategorisinden kurtulamaması dikkat çekicidir.⁵⁸

608 | db

Bunların yanı sıra, bazı yenilikçileri eleştirmesi Mustafa Sabri'nin kelâmın yenilenmesine karşı olduğu yönünde bir delil olarak değerlendirilemez. Çünkü o dönemde âlimlerin birbirine karşı birçok tenkitleri vardır. Mesela İzmirli İsmail Hakkı'nın Ziya Gökalp'in

nunla birlikte muhtemelen çok değişken ve sıkıntılı hayat mücadelesinin de etkisiyle kader konusunda yetiştiği kültürün aksine cebre yaklaşan bir telakkiyi benimsemiş, sert tabiatı ve başlangıçtaki siyasî faaliyetlerinin sevkiyle muhaliflerini eleştirirken yer yer aşırılığa kaçmış ve bazan haksız suçlamalarda bulunarak yanlış sonuçlara varmıştır." Ya-vuz, "Mustafa Sabri Efendi", 31:352.

⁵⁷ Mustafa Sabri'ye göre klasik ulemanın hakkını teslim etmekten imtina eden çağdaş düşünürler nitelik ve nicelik açısından klasik âlimlere denk veya onlara yakın bir eser ortaya koyamamışlardır. Ayrıca materyalizm ve pozitivism gibi inkârcı çağdaş Batı felsefesiyle mücadele edecek bir ürün de verememişlerdir. Bkz. Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl*, 1: 222.

⁵⁸ Aynı yazarın aynı makalede, Mustafa Sabri'nin hem kelâmın yenilenmesine şiddetle karşı çıktığını yazıp (s. 16) hem de yeni ilm-i kelâmın en fazla meşgul olduğu materyalizm, pozitivism, darvinizm gibi akımlara esaslı cevaplar verenler arasında onun adını zikretmesi (s. 29, 31, 35) izaha muhtaçtır. Daha doğrusu kelâmda yenilenmeden maksat nedir? Sorusu tekrar ele alınmalıdır. Bkz. Çetin, "Tanzimat'tan Günümüze Kelâm'ı Yenileme Çalışmaları-I", 16-35.

İctimai Fıkıh teorisini eleştirmesi,⁵⁹ Filibeli'nin Celâl Nûrî'ye yönelik eleştirisi,⁶⁰ Mustafa Sabri'nin de değindiği üzere⁶¹ Musa Carullah'ın Ziyaeddin Kemali'ye reddiyesi bunlardan bazılarıdır.⁶² Dolayısıyla kanaatimizce, Mustafa Sabri'nin tavrının yenilenme karşıtı olarak okunmaması daha doğrudur. Bütün bunlara ilave olarak Şeyhülislâm'ın Mâtürîdîliği bırakıp Eşârîliğe geçtiğini ilan etmesi aslında modernite karşısında bir dayanak ve sağlam bir ilmi zemin arayışının göstergesi olarak kabul edilmelidir.⁶³

Neticede Mustafa Sabri Efendi, kelâm ilminin ehemmiyetinin farkında olduğu gibi yenilenmesine de karşı değildir. Ancak o yenilenmenin nasıl olacağı konusunda çağdaşlarından ayrılmaktadır. Ayrıca onun eleştirilerinden nasibini alanlar mutedil çizgidekiler değil, reformist denilebilecek bir hüviyette modernleşme çabasında olanlardır. Dolayısıyla çağın getirdiği sorunlarla yüzleşmeye cesaret eden Mustafa Sabri'nin metodu, bir makalesine adını verdiği gibi, *terakkî edelim fakat Müslüman kalmak şartıyla*'dır.⁶⁴ Zaten kelâm ilminin nosyonuna sahip olan birisinin tecdüde karşı olması ve körü körüne geleneğe bağlı kalması büyük bir çelişki olurdu.

Sonuç

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde çağın ihtiyaçlarına binaen kelâm ilminde yenileme arayışlarının olduğu bir vakıadır ve tabiatı itibariyle bu girişimler lehte ve aleyhte birçok tartışmayı beslemiştir. Son dönem âlimlerinin kâhir ekseriyeti kelâmın çağın ihtiyaçlarına göre yenilenmesini talep ederken, bazıları reformist bir çizgiyi benimsemiş, bazıları ise muhafazakâr bir çerçeveyi teklif etmiştir. Buna karşın Besim Atalay ve H. Kâzım Kadri kelâmın yenilenmesine muhalefet etmiştir. Ancak onların bu itirazı kelâmın ye-

⁵⁹ Şevket Topal, "Ziya Gökalp'in İctima-i Usul-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/2, (2012), 7-25.

⁶⁰ Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-ü Fende Maddîyyun Meslek-i Dalaleti*, (Darü'l-Hilâfe İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyyesi, 1332).

⁶¹ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müçtehidlerinin Kıymeti İlmiyyesi*, 10.

⁶² Musa Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Yayına Hazırlayan: Musa Bilgiz, (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001); Musa Carullah'ın Hindistan'da ortaya çıkan Kuraniyyun hareketine eleştiri olarak kaleme aldığı ve Hz. Peygamberin sünnetini savunduğu eseri bir diğer örnektir. Musa Carullah, *Kitabü's-Sünne*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Görmez, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009).

⁶³ Karataş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*, 393.

⁶⁴ Mustafa Sabri, "Terakkî Edelim Fakat Müslüman Kalmak Şartıyla", *Sebülürreşâd*, 17/431-432, (1337), 113.

nilenmesinden ziyade kelâm ilminin gerekliliğine olmuştur. Bir başka ifadeyle bu iki zat, kelâmın İslâm düşünce tarihindeki konumunu tenkit ettiği gibi, faydasız olduğunu addettikleri bu ilmin hem mevcudiyetine hem de yenilenmesine karşı çıkmışlardır. Dolayısıyla onların kelâm tarihini ademe mahkum edip İslam düşünce tarihindeki sorunların bütünü kelâma havale etmeleri tarihte örneklerine rastlanan kelâm karşıtlarıyla örtüşmektedir. Bunun yanında kimileri tarafından yenilenme karşıtı olduğu iddia edilen Şeyhülislâm Mustafa Sabri'ye dair yorumlar ilmi dayanaktan yoksundur. Aksine Mustafa Sabri ve onun dergisinde yazan Mustafa Asım da kelâmî arayışları benimsemekte ve çağın şartlarına göre kelâmın yenilenmesinin bir ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu iki zatın klasik kelim birikiminin dikkate alınmasına özel vurgu yapması “muhafazakâr” bir yenilenme olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla mevcut durumun yani geleneksel kelâm birikiminin yeterli olduğunu ve kelâmın yenilenmesine gerek olmadığını söyleyen bir isme rastlanılmadığı söylenebilir. Bundan dolayı Osmanlı'nın son döneminde başlayıp Cumhuriyet'in ilk yıllarında devam eden tartışma konusunun temelini kelâmın yenilenip yenilenmeyeceği değil, nasıl ve ne kadar yenileneceği meselesinin oluşturduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akbulut, Ahmet. “Şeyhülislâm Mustafa Sabri ve Görüşleri”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 6/1, (1992). 32-43.
- Albayrak, Nureddin. “Hüseyin Kâzım Kadri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 554-555. (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması I-IV*. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Altıntaş, Ramazan. *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Atalay, Besim. “İlm-i Kelâm Meselesi-I”, *İslâm Mecmuası*. Necm-i İstikbal Matbaası: Yıl 3, 4/44, (1334). 912-914.
- Atalay, Besim. “İlm-i Kelâm Meselesi-II: Din Akıl ile Tartılabilir mi”, *İslâm Mecmuası*, Necm-i İstikbal Matbaası: Yıl 3, 4/45, (1334). 928-930.
- Baloğlu, Adnan Bülent. “Sebilürreşad Dergisinde ‘Yeni İlmi Kelim’ Tartışmaları”. *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. 265-311.
- Bayram, İbrahim. “Son Devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi”. İstanbul: Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi. 2014.
- Carullah, Mûsâ. *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*. Yay. Haz. Mûsâ Bilgiz. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.
- Carullah, Mûsâ. *Kitabü's-Sünne*. Yay. Haz. Mehmet Görmez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

- Çelebi, İlyas. “Modern Dönem Kelam Çalışmalarının Temel Sorunları Üzerine”. 73-104. *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri-İlmi Toplantı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2007.
- Çetin, Rabiye. “Tanzimat’tan Günümüze Kelâm’ı Yenileme Çalışmaları-I”. *Dini Araştırmalar*. 16/42, (Ocak-Haziran 2013). 9-38.
- Düzgün, Şaban Ali. Ed. *Kelâm el Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2012.
- er-Râzî, Fahreddîn. *el-Muhassalu Efkarî'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâi ve'l-Mütekellimîn*. Nşr. Taha Abdurrauf Sad. Beyrut: Mektebet-ü Külliyyat-ı Ezheriyye, 1984.
- Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-ı Fende Maddîyyun Meslek-i Dalaleti*. Daru'l-Hilâfe İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyyesi, 1332.
- Gökdağ, Kamuran. “Mustafa Sabri Efendi”. *İslâm Düşünce Atlası I-III*. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Tarihi*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- Gölcük, Şerafettin -Süleyman Toprak. *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*. Konya: Tekin Yayınevi, 2001.
- İzmirli, İsmail Hakki. “Yeni ilm-i Kelam”. *Sebilü'r-Reşad*. 21/528-529, (1341). 58-59.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. “Sebilürreşâd Ceride-i İslâmiyyesine”, *Sebilürreşâd*, 21/546, (1341) 207-210.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. “Sebilürreşâd Ceride-i İslâmiyyesine”. *Sebilürreşâd*, 21/532-533. (1341). 92-93.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *20. Asırda İslâmiyet*, Sad. Ertuğrul Özalp. İstanbul: Pinar Yayınları, 1992.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *Felaha Doğru*. İstanbul: Tanin Matbaası, 1331.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *İslâm'ın Avrupa'ya Son Sözü*. Sad. Ömer Hakan Özalp. İstanbul: Pinar Yayınları, 1999.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *İstikbale Doğru*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şurekası, 1331.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *Yirminci Asırda İslâmiyet*. İstanbul: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339.
- Kadri, Hüseyin Kâzım. *Ziya Gökalp'in Tenkidi*. Haz. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1989.
- Kara, İsmail Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I-III. (İlaveli Üçüncü Baskı). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Kara, İsmail. *Din İle Modernleşme Arasında*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Karaman, Hayreddin. *Gerçek İslâm'da Birlik*. İstanbul: Nesil Yayınları, tsz.
- Karataş, Cağfer. *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Kurucu, Ali Ulvi. *Hatıralar-2*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.
- Musa Kâzım, “Kütüb-i Kelâmiyyenin İhtiyâcât-ı Asra Göre Islah ve Te'lifi, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın Islahı”. *Sırât-ı Müstakim*. 2/52, (1327). 377-379.
- Musa Kâzım, *Külliyyat*. Sad. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Mustafa Asım, “Ehl-i İslâm ve Ulum-I” *Beyânü'l-Hak*. Dersaadet: Yıl 1, 2/45, (1328). 975-977.
- Mustafa Asım, “Ehl-i İslâm ve Ulum-II” *Beyânü'l-Hak*. Dersaadet: Yıl 1, 2/46, (1328). 987-990.

- Mustafa Sabri, "Din-i İslâm'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâilden", *Beyânü'l-Hak*, 4/102, (1329). 1890-1894.
- Mustafa Sabri, "Dini Müceddidler". *Sebilü'r-Reşad*. 17/18, (1337). 5-6.
- Mustafa Sabri, "Talebe-i Ulûma". *Beyânü'l-Hak*. 2/33, (1325). 764-768.
- Mustafa Sabri, "Terakki Edelim Fakat Müslüman Kalmak Şartıyla". *Sebilü'r-Reşad*. 17/431-432, (1337). 113-115.
- Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-âlemîn ve İbâdîhi'l-Mürselîn I-IV*. Kahire: Dar-u İhya-i Kütübî'l-Arabiyye, 1369-1950.
- Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*. İstanbul: Daru'l- Hilafeti'l- Aliyye Matbaası, 1337/1335.
- Ogan, M. Raif. "Mezhepleri Birbirine Yaklaştırma", *Yeni Sebilü'r-Reşad*, 74, (1950). 371-373.
- Özervarlı, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları*. İstanbul: İsam Yayınları, 1998.
- Rıza, M. Reşid. *Muhaveratu'l-Muslih ve'l-Mukallid*. Trc. Ahmed Hamdi Akseki. Daru'l-Hilafe: Amidi Matbaası, 1332.
- Sancar, Faruk. "Selef Geleneğinde Fahreddin er-Razi'ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler". *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. Ed. Ömer Türker-Ömer Demir. İstanbul: İsam Yayınları, 2013, 579-602.
- Şevketî, Eşref Efendizâde. *Medaris-i İslâmiyye Islahat Programı*. İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1329.
- Topal, Şevket. "Ziya Gökalp'in İçtima-i Usul-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/2, (2012). 7-25.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, tsz.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mustafa Sabri Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31:350-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yüce, Nuri. "Besim Atalay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4:43-44. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

An Analysis on The Discussions of Opposition to The Renovation of The Kalam

Faruk SANCAR*
Muhammet Hanefi SULUOĞLU**

Extended Abstract

Islamic theology/the kalam has undergone many changes from the beginning, in terms of methodology and content. These changes in the kalam have also led to many arguments for and against. The discipline of the kalam which has three main stages; formation process in the first two centuries, *mutaqaddimun* and *mutakhirun* periods, has been in search of new for nearly two centuries. Essentially, this search period is parallel to the weakening of the Ottoman Empire and the loss of political, military and economic power. Besides the decline of the Islamic word in politically, the improvements in science, philosophy and religion in the Western world affected Muslims. In addition, the propaganda of the materialist movements and offensive claims of the orientalist to the Prophet and the Qur'an, led to the questioning of the kalam. Because, this situation has raised questions about the sufficiency of the classical kalam heritage. Thus, discussions about what and how should be done against the problems that had not been previously, occupied the agenda starting from the students of Madrasah until the Shaykh al-Islam.

The demands for renovation of the kalam, which began in the late Ottoman period and continued in the early years of the Republic, as well as in different regions of the Islamic World such as Egypt and Indian, have many discussions. However, although the necessity of renovation of the kalam is almost a common acceptance, it is discussed how to renovation it. There are also critical approaches to the discipline of the kalam. In this article, in order to clarify the discussions, the subject is discussed through the views of the four scholars. They are Hüseyin Kazım Kadri, Besim Atalay, Mustafa Sabri Efendi and Mustafa Asım.

The article consists of two parts. In the first part, the views of Hüseyin Kazım Kadri and Besim Atalay, who opposed the renovation of the kalam, were discussed because of their critical approach to the discipline of the kalam. Both authors claimed that the kalam was useless, harmed Muslims throughout history, serialized it among Muslims, and caused different currents of thought to emerge. According to Hüseyin Kazım Kadri, the source of the kalam is not the Qur'an and Sunnah but Greek and Iranian philosophy. In fact, according to him, the Persian influence on the development of the kalam is very obvious since 8th/2nd century.

* Assoc. Prof., Ondokuz Mayıs University Faculty of Theology, Department of Kalam, faruk.sancar@omu.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-5365-9891>.

** R.A., Recep Tayyip Erdoğan University Faculty of Theology, Department of Kalam, mhanefi.suluoglu@erdogan.edu.tr, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-1195-9343>.

Because they wanted to serialize Muslims to get revenge on the Arabs. Therefore, this discipline, that harms Muslims in the history should not be renovation, but should be eliminated.

Besim Atalay has similar views with Hüseyin Kazım Kadri. According to him, the kalam is far from persuading people to accept the existence of Allah. There is no one in Islamic history who is converted Islam by means of theologians. In fact, faith is not realized through discussion and logical evidence, but through feelings of heart. Moreover, according to Besim Atalay, the pure minds of Muslims were blurred by translating the views of Aristotle and Plato. Today, it would be a big mistake to teach Kant and Descartes' ideas instead of Aristotle and Plato. Therefore, efforts to renovation of the kalam are meaningless and unnecessary.

The second part of the article deals with the allegations about Mustafa Sabri Efendi. These claims are that he opposes the renewal of the kalam. However, this article tries to prove that these claims lack scientific basis. It is not possible to say that he objected to the renewal of the kalam when his views were considered with a holistic view. It is unfair to say that the classical kalam accumulation is sufficient from his works and therefore there is no need for renewal. However, it should be noted that he proposes the renewal of the kalam in a tradition-based framework. Therefore, it can be said that he is a supporter of "conservative" renewal of the kalam.

Another scholar in this context is Mustafa Asım. He also stated that it is necessary to renew the kalam. However, he firstly suggested that the classical kalam discussions could be learned. Because, according to him, the intellectual currents in the history of the kalam and the answers given to them have historical value, even if they do not have scientific value for today. Moreover, according to Mustafa Asım, the discipline of the kalam should not be taught with concise works. In the kalam classes, voluminous works such as the *Tawali' al-anwar* and the *Matalib al-'aliyya* should be taught. After that, just as Gazzali and other theologians who took foreign philosophy and reasoned and criticized, today's scholars should treat Western philosophy the same. As it can be understood, Mustafa Asım has a special emphasis on the classical kalam heritage in his proposal of renewal. Therefore, it can be said that he is also a supporter of "conservative" renewal of the kalam. However, it should be noted that this definition is relative.

As a result, it is necessary to state that in the context of the transition period from the Ottoman Empire to the Republican era, there is no name that says that the classical kalam accumulation is sufficient and that it meets the needs of the age and that no new kalam works are needed. In fact, the comments and claims that these scholars are anti-renewal stem from cursory readings. It should also be noted that the idea of the necessity of renewing the kalam in the last two centuries is a general acceptance. In this context, the debate revolves around the nature of renewal, what kind of renewal will be or how much.

Keywords: New Science of Kalam, Hüseyin Kazım Kadri, Besim Atalay, Mustafa Sabri Efendi, Mustafa Asım.

